

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Зборник радова

**ПОЕТИКА СВЕТИСЛАВА
МАНДИЋА**

Уредник
Др Милан Гровић

Нови Сад
2023

Светислав Мандић, „Анђео из Милешеве” (1951)

*Гледао сам барокне фасаде на Булевару Светог Михаила,
лондонске мостове, на Млетке, највеличанственије,
и свуда шапутах самом себи
да си ми ти једина истина
и да ја, заиста, по једном великом кругу,
доходим твојој лепоти.*

*Прносио сам твој мир и твоју љубав од Мораве до Темзе,
и кад сам се радовао,
и кад сам на далеке улице као рањена птица пао,
никад, никад те, мили мој, нисам заборављао.*

*Водиле су ме твоје крупне и мирне рашке очи
и чега год се дотакох добило је твоју боју
утишану као лимски пејзаж
од жуте оранице, свеле траве, камења,
и сивог октобарског неба.*

*Сад, наслоњен на један бели прозор
овичен црним рамом градских кровова,
слутим нечију руку охрабрења на свом узаном рамену.*

*То ми се ти, преко стотину даљина, смешиш,
сироти мој Анђеле из Милешеве.*

*Штампање ове публикације и организацију Међународног научног скупа
„Поетика Светислава Мандића” финансирао је Покрајински
секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност
Аутономне покрајине Војводине.*

Међународни научни одбор

Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Горана Раичевић, Филозофски факултет, Нови Сад, председник
Проф. др Светлана Томин, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Душан Маринковић, Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
Проф. др Љиљана Пешикан Љуштановић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Јован Пејчић, Филозофски факултет, Ниш
Проф. др Горан Максимовић, Филозофски факултет, Ниш
Проф. др Зоран М. Јовановић, Филозофски факултет, Приштина
Проф. др Лидија Томић, Филозофски факултет, Универзитет Црне Горе
Проф. др Јелена Ердељан, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Драган Станић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Жоржета Чолакова, Филолошки факултет, Пловдив, Бугарска
Проф. др Јован Делић, САНУ, Филолошки факултет, Београд
Проф. др Ранко Поповић, Филолошки факултет Бања Лука, Р. Српска, БиХ
Проф. др Саша Шмуља, Филолошки факултет Бања Лука, Р. Српска, БиХ
Проф. др Оливера Радуловић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Ирена Шпадијер, Филолошки факултет, Београд
Проф. др Слободанка Владив Гловер, Монаш универзитет, Аустралија
Проф. др Изабела Лис-Вјелгош, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ, Пољска
Проф. др Драгиша Бојовић, Филозофски факултет, Ниш
Проф. др Борис Стојковски, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Радослав Ераковић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Зорица Хацић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Слободан Владушић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Наташа Половина, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Невена Варница, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Драгољуб Перић, ванредни професор, Филозофски факултет, Нови Сад
Др Бојан Поповић, Галерија фресака, Београд
Доц. др Сања Бошковић Данојлић, Факултет књиж. и језика, Поатје, Француска
Доц. др Јелена Младеновић, Филозофски факултет, Ниш
Доц. др Радоје Фемић, Филозофски факултет, Универзитет Ц. Горе, Црна Гора
Доц. др Јелена Марићевић Балаћ, Филозофски факултет, Нови Сад
Др Биљана Турањанин Николопулос, Филозофски факултет у Атини, Грчка
Др Марко М. Радуловић, виши научни сарадник, ИКУМ, Београд
Др Милан Громовић, научни сарадник, Филозофски факул., Нови Сад, координатор

Организациони одбор скупа

Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш
Проф. др Горана Раичевић
Проф. др Светлана Томин
Проф. др Саша Шмуља
Доц. др Јелена Марићевић Балаћ
Мср Сања Перић, докторанд
Мср Александар Живановић, истраживач-сарадник,
координатор Тима за превођење
Мср Софија Скубан, истраживач-приправник
Мср Анђелка Гемовић, истраживач-приправник
Татјана Јовичић, студент волонтер
Лазар Букумировић, студент волонтер
Ленка Настасић, студент волонтер
Др Милан Громовић, научни сарадник, председник

Организациони одбор изложбе *Светислав Мандић – прича о зографу*

Мр Вања Шмуља, Народна и универзит. библиотека Р. Српске, Бања Лука
Мр Наташа Белић, Библиотека Филозофског факултета, Нови Сад
Мр Татјана Малеташки, Библиотека Филозофског факултета, Нови Сад
Срђан Војводић, дизајн електронског дела изложбе

Уредник зборника

Др Милан Громовић, научни сарадник

Рецензенти

Проф. др Горана Раичевић, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Станиша Тутњевић, академик АНУРС-а, Бања Лука
Проф. др Ранко Поповић, Филолошки факултет, д. ч. АНУРС-а. Бања Лука
Јован Пејчић, Филозофски факултет, Ниш

Недељка В. Бјелановић

Универзитет у Београду

Институт за књижевност и уметност

Научни сарадник

nperisic@gmail.com

РАДОЗНАЛЕ ОЧИ: СВЕТИСЛАВ МАНДИЋ КАО ПРИПОВЈЕДАЧ И ИСТОРИЧАР КУЛТУРЕ

Рад је конципиран тако да Светислава Мандића представи, између осталог – а у складу са новијим концептима културне историје – као приповједача и историчара културе. Грађа за истраживање проналази се превасходно у његовим трима, условно есејистичким, књигама: *Древник: записи конзерватора* (1975), *Чрте и резе: фрагменти старог именика* (1981) и *Велика господа све српске земље* (1986), у којима се налазе примјери истраживања свакодневице посматраног периода (српски средњи вијек) кроз донекле искошену перспективу начелне дескрипције средњовијековних артефаката. Тако се у Мандићевом дјелу ненаметљиво, и, што је врло занимљиво и значајно, истовремено са истим процесом у највећим европским и свјетским центрима, обликују идеја и пракса *нове историчности*, њене (пост)модерности. Оне су оличене у напису Ј. Буркхарта да је „културна историја, насупротив томе (насупротив политичкој историји, прим. Н. Б.), неспорна у великој мери, јер се већином састоји од материјала које извори и споменици ненамерно, незаинтересовано или чак нехотично преносе”. Износећи, ванредним приповиједним даром, културноисторијске претпоставке о свакодневици на основу сачуване слике као замрзнутог тренутка, живог исјечка из историје, Мандић покушава да допуни важећу, испошћену и генерализовану слику епохе, напомињући аутопоетички, донекле и пророчки, да наша историографија не користи у довољној мјери податке које јој посредни подаци дају.

Кључне ријечи: Светислав Мандић, култура, нова културна историја, приповједач културе, српски средњи вијек.

Увод

Какву идеју о неком времену можемо да створимо ако у њему не сагледамо најприје људе, запитао се Јохан Хојзинга, један од претеча новије културне историје, још некад на почетку претходног вијека, прије више од сто година. „Ако су уопштени прикази све што можемо да пружимо, ми то и радимо, али правимо пустињу и зовемо је историјом” (Хојзинга, 1959: 79). Да ли се Светиславу Мандићу, конзерватору и копиисти фресака, пјеснику, есејисти, просопографу (што је само нешто мало рјеђи синоним, заправо, за културног историчара), учинило да је од српског средњег вијека, тако бљештавог, богатог, живописног, сјајног – направљена пјешчара? Судаће према једној његовој констатацији, изнесеној готово узгред, а која се с ове тачке гледишта (а накнадне тачке гледишта увијек имају тенденцију да изгледају мудрије, темељније) испоставља као аутопоетичка, па чак и културнопрофетска, то није далеко од истине. „Подаци са слика нису, код нас, довољно искоришћени” биљежи Света Мандић, наглашавајући да „веома често, можемо фрескама и ономе што оне приказују веровати кудикамо више него писаним изворима, поготову ако ти извори не припадају времену о коме говоре” (Мандић, 1975: 11–12). То Светислав Мандић констатује, дакле, још крајем шездесетих година претходног стољећа, уклапајући се, сасвим сигурно без икакве жеље да прати актуелне научноистраживачке трендове, у растући покрет онога што смо данас канонизовали као новију књижевну историју.¹ Чувени Јакоб Буркхарт, један од отаца савремених културноисторијских студија, забиљежио је да је културна историја суштински неспорна јер се углавном састоји од материјала које извори и споменици ненамјерно, незаинтересовано или чак

¹ Један од највећих ауторитета на овом научном пољу, Питер Берк, сумира начелно да је „културна историја, некада пепелуга међу научним дисциплинама, коју су њене успешније сестре занемаривале, доживела нови процват седамдесетих година XX века [...] Отада јој поклањају све више пажње, барем у академском свету” (Берк, 2010: 5).

нехотице преносе. Мандићевој страсти² за проналажењем тих материјала, запретених трагова једне велике културе, културе златног српског средњег вијека, те на крају њиховим модерним тумачењима, посвећена је ова студија.

Вјероватно није уопште ни потребно, некмоли неопходно, да се наглашава да је ова тежња за хуманистичком ревитализацијом српског средњовијековља дошла, у шездесетим и седамдесетим годинама претходног стољећа, у за аутора неповољно вријеме. На снази је евидентан, и сам културолошки ванредно занимљив, сукоб колективне поетике и важеће, властодржачке политике. Ова прва, у успону генерацијског, превасходно пјесничког³, интересовања за високу културу нашег средњег вијека наново се одушевљава његовим префињеним умјетничким донетима, ова друга и отворено и потајно настоји да и знања, па и сама интересовања, затоми, па и онемогући.⁴ Оцртавати ту културу не само као врхунску, представљати њене најбоље тренутке као врхунце европске културе свог времена у цјелини, морало је бити, и јесте, храбар и хвале вриједан подухват, с обзиром на то колико је талента и труда аутор уложио да својим читаоцима приближи тај свијет не дакле као далек, мртав, фосилан, као артефакт, него као неоспорно жив, као виталну традицијску

² Занимљиво је примјетити да је Мандићево посматрање ових списа, назовимо га тако, бифокално. Први је фокус дакако на опипљивим, непорециво постојећим, траговима материјалне културе за чије је проучавање Света Мандић један од највећих стручњака које смо уопште имали. Други је фокус управо на поменутом човјеку који је ишчезао, кога историја сама није могла сачувати, на његовом лику, појави, осјећањима, на његовом приватном животу за који могу постојати само мутни и посредни подаци. Он у Мандићевој, најчешће наративној, реинтерпретацији постаје наједном опет жив, толико вијекова послјије сопствене, наизглед неопозиве смрти.

³ Овом поетском и поетичком заносу српским средњовијековљем придружује се неколиким ванредно успјелим пјесничким остварењима и сам Светислав Мандић. Његова ће поезија ипак, за нас, овог пута, остати ван аналитичког фокуса.

⁴ Подсјетимо се, само накратко, да је то вријеме *spiritus rector*-а Оскара Давича који покушава да спријечи повратак Момчила Настасијевића у савремени читалачки обзор (процес који је покренуо Васко Попа), инсистирајући на томе да Настасијевић нема ништа да понуди савременом читаоцу осим „измољчаног старосавља”.

матрицу, културолошки потентну, и, на крају, као блиску слику нашег сопственог живота, предачку и рођачку.

У дјелу Светислава Мандића, заснованом, прије свега, на књижевном и ликовном стваралачком плану, препознајемо готово завјетну посвећеност православној традицији и духовности, контемплацији и конзервацији, а самим тим и афирмацији те традиције. Попут старих сликара чија је дјела сагледавао у њиховој естетској и духовној суштини, и сам Мандић био је обдарен „необјашњивим схватањем лепог и освештаног” (Мандић, 1990: 79),

забиљежили су, врло тачно, о укупној ауторској поетици Мандићевој Саша Шмуља и Андреја Марић (Шмуља, Марић, 2022: 28).

Без, чини нам се, принципијелне намјере да темељно представе и илуструју парадоксе традиције и програмски преиспитају историјски, културолошки, па онда посредно и књижевни канон, књиге Светислава Мандића доносе нам увјерљиве наративе о културној историји кроз приче о свакодневици, семиотичким обрасцима значајним за културу и, опет посредно, начинима на који функционишу и сјећања и заборав као комплементарни и нераздвојиви процеси. На тај начин он уводи у наше поље посматрања игру свјетлости и сјенки у једној конкретној култури, дакле нашој, домаћој, осврћући се на рад сила видљивих колико и невидљивих, на владајући наратив и нагризајућу снагу оних бочних, препокривених, ситнијих. У есејима Свете Мандића немогуће је, упркос јасно формираном ауторском гласу који причу самоувјерено води, пречути полифонију гласова прошлих што се у разговор о свом рођеном времену постранце укључују. На тај начин се детаљима допуњава генерализована скица времена, попуњава и заобљује оно што је Фуко назвао *осиромашеном идејом о реалном*.

За овај рад је кључно питање на који начин Светислав Мандић врши реконструкцију, или можда још прецизније, ревитализацију тог и таквог свијета. Он то не чини представљајући само кључне портрете једног времена и рашчитавајући нејасне списе на зидовима српских светиња, што

остају његови претежни поетички поступци, него и обраћајући пажњу на само могућа, претпостављена унутрашња стања својих протагониста, замишљена преко трагова њихове свакодневице или штурих записа (ауто)биографског, личног типа. Упушта се, другим ријечима, у пројекат сликања, како каже Берк, *савремености несавременог*, чија је функција да подрива претпоставку културног јединства једног доба. С тим што, у случају Свете Мандића, не подрива се толико слика о културном синкретизму доба које се проучава, него се прије подрива, диверзантски, насилно конструисана културна хегемонија доба у коме се аутор затиче. Сасвим сигурно је то и разлог зашто га, на примјер, Радомир Станић назива „најзанимљивијом појавом међу истраживачима наше старе уметности” (Станић, 1982: 271), наглашавајући да се заправо у Мандићевим књигама врло лијепо виде „знаци његовог новог научног занимања за питања која су најчешће излазила из видокруга наших историчара” (Исто, 1982: 271).

На који начин то Светислав Мандић ради захтијева поглед изблиза на неколико његових драгоцених књига, а ту најприје мислимо на *Древник: записе конзерватора* (1975), *Чрте и резе: фрагменте старог именика* (1981) и *Велику господу све српске земље* (1986), али свакако треба узети у обзир и ране Мандићеве књиге или кратке појединачне студије, као што су *Милешева* (1965) и *Сопоћани* (1965), а затим *Розету на Ресави: плетеније словеса о Раваници и Манасији* (1986) и *Царски чин Стефана Немање* (1990). Прве три, које су нешто израженије у нашем аналитичком фокусу, одабране су не стога што сматрамо да је њихова вриједност, естетичка и строго информативна, већа, него стога што су у њима начела наративног структурирања карактеристична за прозу израженија, те се више уклапају у новији модел културне историје у чијем свјетлу покушавамо да представимо Светислава Мандића као аутора. Оне су свакако и у вријеме кад су настајале и кад су улазиле у хоризонт наше културне историје, али и данас, представљале преко потребни додатак важећем културном канону, као и „општој количини знања и асоцијација” (Берк, 2010: 177) неопходној да би се један општи контекст, културни фон средине, језика, па и нације, на бољи и комплетнији начин разумио.

Када се са општих констатација о облику, опсегу и механизмима дјеловања културноисторијских истраживања пређе на конкретну идентификацију поступака једног аутора који је у жижи интересовања, као што је то Светислав Мандић овом приликом, долазимо и до питања шта се све од онога што је он написао, аргументовао, примијетио – на ободима канонизованог историјског наратива – може посматрати као валидан прилог *званичној историји*, или, да се послужимо тоталном таутологијом, *историјској историји*. Помнији поглед на Мандићеве редове доводи до закључка да он ту допуну конкретних и етаблираних знања у својим расправама о српској средњовијековној култури врши на неколико различитих начина и са различитих извора, од којих ћемо некима посветити нешто више пажње.

Први и свеprisутни је, у најширем смислу, лингвистички.

*

Чрте и резе: фрагменти старог именика, као што и његова допунска насловна синтагма каже, књига је углавном компонована од ономастичких прилога везаних за праксу номинације владара и великаша српског средњег вијека, с понеким коментаром везаним за имена српских монаха и монахиња. Највише простора, природно, посвећено је двострукој симболици и бинарној функцији владарског имена Стефан у српском средњем вијеку. Повезујући, природно, покрштавање Срба у другој половини деветог вијека са првим хришћанским именом које се код Срба јавља, Стефаном, *вјенцоносним*, код најстаријег сина кнеза Мутимира, Мандић закључује да „јављање имена Стефан казује да је у животу словенско-паганског српског народа настала прекретница”, која је значила „улазак у један нови духовни свет, чвршћи додир са многим вредностима које су нудиле византијска цивилизација и њена религија” (Мандић, 1981: 8).

Ипак, оставићемо овдје донекле по страни оно што је главна тема Мандићевог есеја, а то је двострукост семантике имена Стефан⁵ у најзнаменитијој српској владарској породици, код Немањића, и посветити се чињеници да је дотична двострукост заправо постала један много шири принцип, ширећи се на монашка, црквена имена, затим, врло занимљиво, женска имена, као и презимена која су у средњем вијеку далеко мање фиксирана категорија него што су то данас. Мандић у вези с ономастиком изводи цио низ посредних, али ванредно занимљивих закључака што свједоче о паралелизму двије културе, оне старије, упорне и паганске, затечене, и оне нове која се у средину добровољно уводи, преко њених владара и великаша, новоуспостављене цркве, силазећи, природно и у народ и формирајући бинарну структуру чије трагове налазимо у савременој српској ономастици, дакле и данас. Тако је име Стефан постало, од високосимболичког и „увезеног”, једно од најпопуларнијих имена код Срба, попут, рецимо, имена Михаило, Петар, Теодора или Марија, док су ишчезла стара, очигледно врло цијењена и фреквентна имена, чим су била владарска, попут Мутимира, Клонимира, Стројимира, Завиде, Десибрата, Алтомана, Вратка, Примислава, Мишљена, Прибца⁶ и сл, примјера је

⁵ „Поред тога што је свети Стефан Првомученик, по коме је први Стефан у Србији и добио име, постао заштитник српске државе, многи њени жупани и кнежеви, а касније сви њени краљеви и цареви, дакле сви они који су имали право да на главу ставе неки владарски знак – једноставни метални венац са украсима или без њих, или праву круну – користиле се симболиком имена тог светитеља: *стефанос* = *венац*, па ће у својој владарској титули носи и име Стефан, добијено у знак почастии на постављењу за владара, ако то име нису били добили већ на крштењу. Име Стефан постало је допунски део њиховог дотадашњег имена, идентификовало се са владарским положајем, означавало је да је његов носилац владар већег или мањег степена.” (Мандић, 1981: 13). Мандић, додуше много мање опширно, говори и о другим титуларним именима, као што су Урош, Јован, на једном мјесту и Тома, али и титуларном обиљежју женског имена Јелена у нашој средњовијековној ономастичкој пракси.

⁶ За нас лично, нека нам буде опроштен овај мали интимистички дискурс, ванредно је занимљива констатација да је име Недељка/Неда једно од најстаријих, и добро документованих, имена код Срба. О томе Света Мандић пише: „И трећа жена краља Милутина звала се Ана. Додајмо да је Ана било име и његовој кћери, удатој за бугарског

заиста много и тешко их је исцрпсти. Од словенских имена, тако сазнајемо из Мандићевих списа, али узгред, без жеље за систематизацијом, виталност потврђују имена попут Вукана, Владимира, Часлава, Војислава, Вука, у новије вријеме, што је занимљиво, Хреље, у данашњем облику Реља, затим Богдана, Милоша, Мирослава, Уроша, итд.⁷ (Женских је дакако мање, јер се дакако мање и водило рачуна да она буду уредно прибиљежена).

Колико је симболичка компонента имена, нарочито имена владарског, или великашког, значила у ондашње вријеме Мандић децидирано наводи када разматра могућности да се дијете у средини у којој је рођено окрсти туђим, још неприхваћеним именом (овде се не мисли на случај када се дотад ријетка или непозната имена уводе симболички, као када је било ријечи о прихватању хришћанства). Мандић пише: „[...] у владарским породицама, посвуда, деци су давана имена мужевљевог, а не

цара Михаила Шишмана. Архиеписком Данило назива је само Аном, а Орбин каже да јој је име било Неда, Недељка. Тако је назива и Пајсије Хиландарски. Именима Ана-Неда зову је и новији бугарски историчари. Заиста је Милутиновој кћери крштено име могло бити Неда, а кад се удала за Михаила тамо је, као владарка, добила титуларно име Ана. Неда је старо словенско име, а у нашим поменицима забележено је више пута: у Пећком 23, у Крушевском 4 пута, итд” (Мандић, 1981: 121).

⁷ Цијелу једну микростудију, осврћући се дакако на претходну литературу која се тим питањем већ опширније бавила, Мандић посвећује поријеклу имена Урош и његовом статусу у нашем средњем вијеку. Пратећи полемику која се креће од претпоставки да је име Урош старо словенско име, до тога да је оно заправо увезено из мађарске средине и да је настало од основе *-ур* која је заправо именица-титула, Мандић наглашава да се то име постојано јавља кроз три вијека у српској владарској породици, те да му трагове поуздано можемо пратити до прве половине 12. вијека. Тај податак нам даје право барем на претпоставку да је аутохтоно наше, да је постојало и раније, прије интензивног контакта са Мађарима. Мандић нам такође наглашава да је име Урош осим личног такође постало и титуларно, као Стефан, мада, додуше, ни изблиза тако фреквентно, те је, нпр, краљ Милутин био Стефан Урош Милутин а његов син Стефан Урош Дечански. Мандић се затим осврће и на титуларност имена Јован, које се у нашој средини јавља као титуларно код велике господе, како их Мандић назива, али не и у самој владарској породици. Именовање, дакле, има своју чврсту статусну симболику. Мандић наводи Јована Драгослава, Јована Оливера, Јована Вукашина, Јована Угљешу и Јована Драгаша, којима је име Јован „сасвим сигурно било титуларно име” (Мандић, 1986: 98).

жениног рода. Туђа имена нису много вољена ни иначе – на пример, све негрчке снахе у византијским царским и другим патрицијским породицама добијале су ново, грчко-хришћанско, име ако су дошле с именом страним новом роду, а само таква, грчко-хришћанска, имена добијала су и њихова деца” (Мандић, 1986: 18).

Све наведено, у Мандићевим широким, систематичним образложењима, писаним питким, врло разумљивим језиком, баца више свјетла на праксу двоструког, па и вишеструког именовања (личним именом) коју затичемо у нашем средњем вијеку. Осим имена добијеног, дакле, на рођењу, које може бити домаће, (пра)словенско, или новије, из хришћанске ономастике, уласком у круг велике господе, промјеном брачног статуса, доласком у нову средину, или пак, што је био најрјеђи, али не и непостојећи случај – успоном на високе или највише степенике власти, првобитно име могло је бити допуњено, удвостручено или чак утростручено, промијењено, па чак, у складу са природом језика у који особа улази,⁸ ако је ријеч о странцу (чешће странкињи), измијењено тако да обликом подсећа на првобитну личну именицу, а да се ипак изговара другачије. Да издвојимо само један примјер – врло је занимљив случај Јефимијин, за коју Мандић биљежи: „крз свој рани срећни и каснији суморни живот Угљешина жена имала је четири имена: прво име било општехришћанско било словенско (овдје Мандић очигледно елегантно прелази преко факта да нам је оно непознато, примједба Н. Б.⁹), добила је на крштењу, у дому свога оца цесара Воихне; друго, Јелена, када се удала за великог војводу Јована Угљешу, или приликом свечаног крунисања

⁸ Понешто од трагова ове праксе чува и наша народна епика. Ирина Кантакузин постала је Јерина, а Росанда, Роксанда или Роксандра, принцеза чије се име у варијацијама често јавља у епским пјесмама са мотивом женидбе епског јунака, вјероватно је насловљена именом које је у нашу средину dospјело из *Александриде* и дјеловало довољно мистично и узбудљиво да се њиме окрсти странкиња. У оригиналу то име, према свему судећи, гласи Роксана, ријеч је о бактријској принцези, првој супрузи Александра Македонског.

⁹ Wikipedia, само илустрације ради, у тексту о Јефимији наводи да је ова знаменита жена рођена као Јелена, ћерка кесара Војухне. (<<https://sr.wikipedia.org/sr-es/%D0%88%D0%B5%D1%84%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%98%D0%B0>>)

Угљешиног за деспота и њеног за деспотицу. Потом је била Јефимија, па Јевпраксија” (Мандић, 1986: 123).

Узевши у обзир то да су имена која циркулишу у великашким и владарским породицама прилично уског круга, те да се ванредно често понављају, схватљиво је зашто толико често долази до забуна када је потребно, на примјер, расвијетлити одређене родбинске односе и идентификовати прецизно особу која је живјела прије седамсто или осамсто година. Том проблему су посвећени, између осталих, редови из Мандићевог огледа „Царев братучед и царев родитељ”, гдје се констатује да је Душан своју тетку, мајчину сестру, једноставно називао мајком¹⁰, а свог рођака Драгутина *истинитим братом*. Такође, наглашава се да иако, на први поглед, синтагма „родитељ царства ми” не може бити јаснија, она у помнијем рашчитавању може да значи и родитеља и деду, и прародитеља, па је „тим именом Душан такође могао назвати и оца своје жене” (Исто, 1986: 136), будући да баш тако означава Милутин Симонидиног оца цара Андроника. Ово је уједно и ситна, готово узгредна илустрација највеће Мандићеве истраживачке страсти: бављење загонетком која почива на неколико провјерљивих премиса, али којој увијек недостаје она једна да би питање било дефинитивно стављено ад акта. Зато се Мандићеви есеји, па и његове књиге у крајњој линији, увијек прије могу посматрати као ширење проблема и прилози расправама, а не претензије на коначне закључке.

ПОРОДИЦА КАО ДРЖАВА У МАЛОМ

Један аспект Мандићевих истраживања који можемо у најпунијем смислу те ознаке да посматрамо као прилоге савременој културној историји јесу његова запажања о породичним односима, праксама орођавања, односно склапања бракова у средњовијековним српским земљама, о насљеђивању, унутрашњим и спољашњим сукобима, мирењима и склапањима мира, па чак и о одређеним облицима религијске праксе, коју

¹⁰ Ријеч је о спорној синтагми „матер краљевства ми деспотица”, коју зазива краљ Душан у повељи из 1340. године, поводом Цркве Светог Ђорђа у Полошком.

је такође немогуће одвојити од питања породице. Мандић је као проучавалац склон томе да општу историјску слику враћа на ужи план, на интимни круг, те тако читамо и његове, само наизглед узгредне, напомене о начинима на које су поменута питања третирана у периоду који га занима и о коме пише. Доста пажње, није згорег истаћи, Мандић, нарочито у књизи *Велика господа све српске земље*, обраћа и на унутрашње уређење државног апарата средњовијековне Србије, али се тим питањем на овом мјесту нећемо посебно бавити, јер се стиче утисак да аутор, пишући о појединачним титулама и звањима (као што су протовистијар, ставилац, казнец, деспот, војвода, кнез и сл.) и, понекад, епитету *велики* уз њих, заправо има тежњу да проговори о нечему другом, о посебном човјеку под титулом, о појединцу, о чему ће нешто више бити ријечи у даљем току овога рада.

Овдје нам је нешто интересантнији један други проблем: а то је питање како је Светислав Мандић успио да баци нешто више свјетла на најдубље личне, међуљудске односе који су били на снази међу истакнутим људима нашег средњег вијека, а све пратећи оно мало материјала који је имао на располагању: понеки сачуван спис, споменички запис или касније свједочанство биографа. Аутор при томе комбинује својеврстан микро и макро план, уклапајући у општа знања о одређеном периоду забиљешке које му се учине нарочито значајне, а дотад превиђане или мање узимане у обзир.¹¹

Одавно је у релевантној литератури истакнуто лексичко богатство којим се српски језик, а и други словенски језици, одликује када је ријеч о прецизном означавању типа и степена сродства.¹² Таква језичка грађа по

¹¹ Аутор има врло концизну аутопоетичку и аутокритичку мисао о природи свог посла. У једном интервјуу, он каже: „У мојим текстовима има доста и претпоставки и наслуђивања, али ипак заснованих на одређеним чињеницама. Можда није сасвим скромно, али ћу ипак рећи да је сваки мој чланак (било да је то права расправа или обичан истраживачки текст) донео неку новину, или откриће, оно о чему се претходно мало говорило, о чему се никако није говорило, или пак оно о чему се погрешно говорило. Никада нисам препричавао познате ствари” (Мандић, 1995: 9).

¹² Вид. нпр. Бјелетић, 1994.

природи ствари одсликава реалност живота у коме су такве ријечи настајала и бивале фреквентне, коме су биле важне, као што губљење тих ријечи у савременом животу или, у најбољем случају, њихова све рјеђа употреба најалост свједоче о супротном процесу. Света Мандић се, ипак, не оријентише ка овом проблему, већ нам објашњава, дајући мноштво примјера, како је чврстина тих породичних односа заправо представљала и темељац и залог не само кућне љубави, него и међудржавне политике и унутрашње стабилности једне заједнице на њеном најужем и најширем нивоу. „Врховни владари женили су се увек странкињама”, пише Мандић, „и тако стварали династијска и међудржавна пријатељства, док се и из примера Иванишевог сина види да се домаће високо племство међусобно орођавало, јачајући свој положај у самој земљи” (Мандић, 1986: 129). Српске принцезе се тако, на примјер, испостављају као најбољи амбасадори које земља може имати, а исто важи и за стране племкиње које долазе у нашу средину.

Оженити се девојком из суседне или удаљеније владарске породице, или пак удати кћер за страног владара или његовог сина, значило је стећи нове пријатеље, створити савез, зауставити рат, учврстити мир на границама, добити у мираз нове поседе и титуле. *За једну владарску породицу била је срећа ако је имала доста синова и кћери, јер је свака женидба и удадба значила јачање положаја државе и династије уопште*” (Исто, 1986: 167, подвлачење Н. Б).¹³

Наравно, средњовијековна међудржавна политика није почивала само на брачним, пријатељским и мирољубивим односима. Пишући о средњовијековној пракси да се као залог мира, од стране јачег, узимају таоци из најплеменитијих кућа, Мандић наводи, позивајући се на Михаила Солунског, да су „побеђени Рашани око 1150. године дали цару Манојлу Комнину ’за таоце оно што им је најдраже’”. Ти најдражи и најмилији,

¹³ О растурању, с друге стране, тих односа и потенцијалним државним и међудржавним компликацијама, па и на највишем нивоу, као у случају краља Милутина, на примјер, Мандић бира да не говори.

напомиње Мандић, морали су бити дјечаци и младићи из племићких и владарских кућа, и били су „сигурна залога”, а „рачунање на родитељска осећања било је успешније од сваке друге добијене обавезе. Све док најмилија бића чаме у туђини, родитељи-владаоци неће ништа предузимати што би њихове животе доводило у опасност” (Мандић, 1986: 7). Мандић не експлицира, али сасвим јасно наговјештава, величину жртве коју родитељ-владалац подноси за државу – ризиковање онога што му је најдрагоцјеније на овоме свијету.

С друге стране, да се не бисмо изгубили у романтизованим пројекцијама о славном средњем вијеку, у коме је све, па и људска природа, била *људскија*, односно и узвишенија и питомија од ове коју налазимо у себи и другима данас, треба имати на уму да и сам С. Мандић има врло здраворазумски и практичан поглед на питања која разматра. Он врхуни у сјајној метафори са понешто ироничним призвуком, када говори о Душановој сестри Теодори, „последњој удавачи у Српском Царству из дуговеке Немањине династије”. Аргументујући мишљење да се она није могла удати за домаћег властелина Дејана „макар он био и леп, и млад, и јуначан, и обдарен витешким врлинама”, Мандић поентира сликом да је „Теодора била крупан братовљев златник за који се, по средњовековном обичају, могао купити добар страни пријатељ” (Мандић, 1986: 168). Бајка о царевом сину, или самом цару (попут оне изврсне и познате – *Дјевојка цара надмудрила*) што се жени сиротом дјевојком украшеном свим другим врлинама, остаје дакле само привлачан фантазијски наратив. Односно, љубав у владарским породицама одиста може бити права сродничка љубав, али то не значи да на извјестан начин не може бити и монета. Напомињући, такође, да је начело (донекле) слободног избора при избору брачног друга можда и могло да важи за припаднике вишег домаћег сталежа, али не и када је ријеч о рјешавању тог важног, одсудног личног и државног питања међу члановима самих владарских породица¹⁴, Мандић нас води ка још једном

¹⁴ „Какве три красне кћери је око 1345. године је имао ктитор цркве у Карану”, констатује задивљено Мандић. „Свака од њих могла је да буде краљица. Таквих лепотица било је широм српске земље по властелинским породицама, али њихов вршњак, краљевски син,

важном сегменту своје есејистике – драгоцјеним тренуцима кад из ње провири, усамљен и жив, накратко пуним свјетлом освијетљен – појединац.

ИНТИМИСТИЧКА ПЕРСПЕКТИВА

Као приповједач културе, настављач наше озбиљне и лијепе традиције, за шта у српској историји и књижевности имамо мноштво примјера (као најупечатљивији, рецимо, искрсавају Вук Карацић или Слободан Јовановић) Света Мандић је несумњиво најубједљивији онда кад се из птичије перспективе измјести у семантичку (да се послужимо сликарском терминологијом) и на тренутке баци фокус на појединца, на издвојену фигуру, на живог човјека и његов тихи глас у бучном, најчешће заглушујућем, току историје. Истини за вољу, такви тренуци нису у Мандићевим списима претежни: он често тежи синтези, воли да класификује појаве и образлаже широке закључке, али кад се појаве – могу се без устезања описати као драгоцјени.

Један од тих приповиједних медаљона налази се у причи о свргнутом краљу Радославу, у књизи *Записи конзерватора*. Текст је релативно кратак, носи назив „Ана и Радослав”, и започиње понешто суморно-меланхоличним тоном: „Ко није чуо за злу судбину српскога краља Радослава? У шестој години своје владавине био је приморан да одступи са рашког престола” (Мандић, 1975: 9). Мандић културни историчар и Мандић кописта фресака узмичу за тренутак пред Мандићем приповједачем. Док овај потоњи лагано расплиће причу са другог краја – не само што неколико вијекова дијеле приповједача од несрећног бившег владара, него се у причи залази и иза времена кад је фреска заправо настајала – Мандић наратив не плете у систематичном, научном и узрочно-последичном ређању података, претпоставки и доказа, него нам га слика као мали драмски чин о губитку ултимативног владарског симбола једног несрећног краља. Спорећи се са раним историчарима Аниног и

Душанов полубрат Симеон, а Теодорин рођени брат, оженио се епирском принцезом, следећи дуговечну и озакоњену праксу Немањиног рода” (Мандић, 1986: 167).

Радослављевог живота, са увреженом причом-легендом о злоћи његове жене странкиње, о њеном невјерству, о чудесној љепоти због које су младом краљу завидјели а он се несрећник *покорио жени, од које и пострада умом* (Теодосије), Мандић прилази Радославу и Ани као несрећним људима, прогоњеним околностима и злом судбином. Владарски пар ухваћен је у тренутку не само пада с престола, него и *падања с њега*, а Мандић их уједињује у смрти, у правом трагичном финалу, када „*после ојађености*”, „*после сагледања многих таштина и пролазних вредности живота*” , „*налазе коначан мир међу зеленим студеничким бреговима*” (Исто, 1975: 20).

Најближе Мандић приповједач прилази свом повлашћеном лику из наше књижевности, историје и културе, *умном и даровитом архиепископу* Св. Сави, пишући о његовим портретима разасутим по нашим манастирима, дјелимично или потпуно очуваним на зидовима светиња, или пак сачуваним само посредно, у свједочанствима, забиљежбама или далеким, домаштаним сјећањима.¹⁵ Моћ наративне трансформације у редовима посвећеним првом архиепископу српском најдубља је – она дочарава атмосферу, скицира ликове у позадини, говори гласом дубоко уроњеним у хронотоп настанка посматраних портрета и тим квалитетима одмиче се од есејистичког тона и сасвим приближава приповиједном. Аутор и сам признаје да је донекле принуђен на такав поступак у настојању да се Сави приближи као човјеку, а не самој историјској личности, будући да нема докумената на која би сопствену причу могао тврђе ослонити. Мандић, поводом једног Савиног писма, констатује:

Каквих се све лепота и занимљивости ондашњег света Сава нагледао и њима се узбуђивао, какве знамените људе је сретао, шта је све доживео путујући крхким лађама по морским пространствима, или на коњу, камили и пешице по палестинско-египатским пустињама, можемо замишљати а многошта можемо сазнати и из писања његових биографа. Било би

¹⁵ О томе смо већ писали у једној другој прилици, говорећи о Мандићевој екфрази (Бјелановић, 2022).

разумљиво да је о тим својим путовањима и сам саставио какав дужи аутобиографски састав, за који се више не зна, да је отуда слао и друге поруке и писма. Од свега тога што је постојало или је могло постојати сачувало се само ово писмо – посланица игуману Спиридону (Мандић, 1990: 73).

Па, стога, кад већ нема писаних трагова који би бар донекле омогућили приповједачу да се унеколико размахне у рођеном тексту, Мандић ће искористити сваку прилику коју му слике, конкретно фреске, којима је посветио скоро цио свој животни вијек, нуде. За то, уосталом, има и врло конкретно теоријско оправдање: „по утврђеном правилу у византијском сликарству, слике светитеља морале су да личе на своје прототипове [...] Што је једна слика (фреска, икона) била старија, она је, дакле, временски била ближа личности која ју је инспирисала” (Исто, 1990: 75). Мандић врло искрено говори о узбуђењу које се јавља када се нађемо пред сликом коју можемо и према времену настанка да вежемо за личност коју представља. Тај сентимент је очигледан када наш аутор говори о Савиним портретима. Читалац се осјећа повлашћеним и увученим у магију приче онда када присуствује, макар и уз помоћ туђих очију које су способне да проничу кроз маглу прошлости и заборав, настанку изгубљеног Савиног жичког портрета.

Посебно је ефектно и свједочи о Мандићевој екфрастичној моћи то што он читаоцу каже да портрет о коме је ријеч нестаје вјероватно већ око 1300. године; оно што на први поглед изгледа као ауторско самосаплитање заправо ће дубље посвједочити о моћи приповједног усликавања. Такав антиклимакс, да се читаоцу настоји представити не само оно чега нема, него о чему нема ни непосредног ближег или даљег сјећања, дескрипције, ублажен је, скоро растворен, ванредном причом о изгубљеној слици (Бјелановић, 2022: 316).

Посебан квалитет овог Мандићевог текста лежи у томе не само што реферише на слику која је постојала/изгубљена, па представља истовремено и (немогуће) свједочанство и наративни сан, него и то што у

врсном приповиједном обрту аутор, лирик-конзерватор, причу о Савином жичком портрету надограђује причом о оном (најславнијем) милешевском. У причу о генетичкој вези ова два портрета уплиће личне историје оних који сликају и сликаног, и читалац се, због тог специфичног наративног сентимента, више не може отети отиску да се одавно више не говори само о сликама, него најприје о људима. А то је драгоцену допуну коју доноси онај коме нису довољни историјски подаци већ га вуче потреба да причу о ишчезлим људима и временима надогради нечим сопственим, што је чист књижевни мотив.

Екскурс о сликарима номадима који су пратили Саву кроз његове цркве, посматрали га, упознавали, сликали, завољели, мјесто је гдје се рађа та, тако осјетљива, дистинкција између чисте есејистике и фикције. Ванредно су драгоцени редови који говоре о добром познавању сваке црте архиепископовог лика, *о руменилу на образима, о мршавом лицу, бијеном ветром и излаганом сунцу какво имају само горштаци, о отвореним очима светлих зеница, о нешто кукастом носу, о набораном челу, о лепезасто раширеним борама на слепоочницама, о два три прамена косе преко десног уха, о понекој белој власи у мркој коси и бради.*¹⁶ Оно што је непроцењив добитак јесте што се са истом том, или барем веома сличном, емоцијом посматра Савин лик и у тренутку настанка овог изванредног есеја, безмало седам и по вијекова доцније.

Поткрај књиге *Чрте и резе* налази се један интимистички, аутопоетички дискурс у коме се Мандић изнутра разоткрива, говорећи о сопственим стваралачким мотивима, сумњама и недоумицама. (Ово мјесто додуше није једино у коме се аутор самопредставља, али овај је најшири и

¹⁶ Жив, аутентичан лик иза фреске која често има типске карактеристике везане за стил сликара и стилско раздобље јавља се и у тексту „Моленије рабе Божје монахиње Анастасије”, из *Древника*. Мандић пише: „Мада је портрет те монахиње доста стилизован, он ипак има неких особенних црта. Јако истакнуте јагодице (што је, донекле, и манир самог сликара), косо оборене очи, боре. То је стара жена. [...] Та Анастасија, из студеничке приправе, могла је бити нека имућна жена, по свој прилици властелинка, која се касније замонашила и у доба јаког полета на обнови цркава, дала средства или бар део средстава, за обнову и живописање Богородичине цркве” (Мандић, 1975: 61).

најличнији, и постављен занимљиво контрастно, са инвокацијом из народне епске поезије). Мандић пише, огољавајући сопствену *горку запитаност* и фрустрацију због немогућности коначних одговора:

И сада понекад понављам, у срежи детињства прихваћене, стихове о два старинска јунака:

Коње јашу до два побратима

Бег Костадин и Краљевић Марко...

Увек сам их, у давно доба, замишљао како одлазе низ пусти балкански друм, у неке сиве и зелене магле. (Једног дана, 1395. године тако су, у ствари и отишли, да се више никад живи не врате у своју Струмицу и свој Прилеп). И док је много опевани Марко постао познат и скоро род младом бићу, Бег Костадин је остао загонетна личност. Далек и нејасан, уз то још и бег, а не краљевић као његов побратим, или војвода као Обилић, нити челник као Радич...

У последње време поново се сусрећем са обојицом. Не као нестварним бићима, него као са људима који заокупљују моје мисли због њихових судбина уграђених у једно време пуно искушења, у којем није могло да се сакупи ни довољно мудрости, нити нађе корисне храбрости. Гледао сам тог Марка на фрескама у Марковом манастиру и у прилепским Светим арханђелима, постављао му горка питања на која није могао да одговори. Костадинових слика нема, али каткад гласно изговарам речи написане у неколиким његовим повељама (Мандић, 1981: 200).

Читаоцу за тренутак може да се учини да је ово одсудни час у коме ће Мандић неминовно почети да романсира, у коме ће се сапети приповједач размахнути и коначно стргнути мудре узде есејисте. То се, на срећу по нашу културну историју или на жалост наше књижевности, Мандићу ипак ни у једној књизи не догађа. Његове *радознале очи*, како их сам назива у једном тексту, никада се нису, бар што се разматраних текстова тиче, дуго и пресудно задржале на пољима чисте имагинације.

ЛИТЕРАТУРА

- Берк, П. (2010) *Основи културне историје*. Београд: Клио.
- Бјелановић, Н. (2022). Двогласје екфразе. Фигура љубави. (Екфрастични облици у стваралаштву Светислава Мандића). *Филолог*, 13/25, 309–322.
- Бјелетић, М. (1994). Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог*, 50, 199–207.
- Мандић, С. (1975). *Древник: записи конзерватора*. Београд: Слово љубве.
- Мандић, С. (1981). *Чрте и резе: фрагменти старог именика*. Београд: Слово љубве.
- Мандић, С. (1986). *Велика господа све српске земље и други просопографски прилози*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Мандић, С. (1990). *Царски чин Стефана Немање*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Мандић, С. (1995). Оданост старини и пролазности: разговор са песником и конзерватором Светиславом Мандићем. Разговор водила С. Јајић. *Књижевне новине*, XLVI/916–917, 1–9.
- Станић, Р. (1982). Светислав Мандић, ЧРТЕ И РЕЗЕ, ФРАГМЕНТИ СТАРОГ ИМЕНИКА, Београд, 'Слово љубве', 1981, стр. 239, цртежа 10. У: *Саопштења XIV/1982*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 271–275.
- Huizinga, J. (1952). „The Task of Cultural History”, *Men and Ideas*, New York, 77–96.
- Huizinga, J. (1959). *The Task of Cultural History. Men and Ideas*. Meridian Books. New York. 77–96.
- Шмуља, С.–Марић, А. (2022). У истинозборству најнежнији глас. У: Шмуља, С. (прир.). (2022). *Светислав Мандић у српској књижевности и култури*. Бања Лука: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, 27–36.

Nedeljka V. Bjelanović
nperisic@gmail.com

CURIOUS EYES: SVETISLAV MANDIĆ AS A STORYTELLER AND A CULTURAL HISTORIAN

Summary

This paper has been designed to present Svetislav Mandić, among other things, in accordance with recent concepts of cultural history, as a storyteller and a cultural historian. The material which serves as a basis for this research is found primarily in his three, relatively speaking, essayistic works - *Drevnik: zapisi konzervatora* (*An Ancient Journal: Notes of a Conservator*), *Črte i reze: fragmenti staroga imenika* (*Dots and Dashes: Fragments of an Old Directory*) and *Velika gospoda sve srpske zemlje* (*Great Gentlemen of All Serbian Land*) – which contain extraordinary examples of research into everyday life of the studied period (the Middle Ages in Serbia) from a perspective representing a somewhat skewed version of the primary description found in mediaeval artefacts. Thus, in Mandić's work – and, which is very interesting and important, with same processes simultaneously unfolding in the largest European and world centres – the idea and practice of new historicity, of its (post)modernity, are being unobtrusively shaped. They are embodied in the writings of J. Burckhardt who claims that „cultural history, on the other hand (as opposed to political history, A/N), is indisputable to a large extent, since it mostly relies on materials that sources and artefacts convey unintentionally, disinterestedly, or even involuntarily”. Presenting, with an extraordinary storytelling gift, cultural-historical assumptions of everyday life based on the preserved image as a frozen moment in time, as a living cut-out of history, Mandić tries to fill in the currently standing, impoverished, and generalized image of the era, noting autopoetically, and somewhat prophetically, that our historiography does not rely enough on the data provided by the „indirect” data.

Keywords: Svetislav Mandić, culture, new cultural history, storyteller of culture, Serbian Middle Ages.

Издавач

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
www.ff.uns.ac.rs

За издавача

Проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Уредник зборника

Др Милан Громовић, научни сарадник

Дизајн корица

Катарина Баћевић

Лектура

Организациони одбор Скупа и Ана Крстић

Припрема за штампу

Игор Лекић

Штампа и повез

Sajnos d.o.o.

Момчила Тапавице 2, 21000 Нови Сад

Тираж

300

ISBN

978-86-6065-823-6

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

811.163.41-14.09 Mandić S(082)

ПОЕТИКА Светислава Мандића : зборник радова / уредник Милан
Гровић. - Нови Сад : Филозофски факултет, 2023 (Нови Сад : Sajnos). -
462 стр. : илустр. ; 20 cm

Тираж 300. - Библиографија.

ISBN 978-86-6065-823-6

1. Гровић, Милан, 1988-
а) Мандић, Светислав (1921-2003) -- Поезија -- Зборници

COBISS.SR-ID 133801225